

ÖLÜM KAYGISI VE DINDARLIK ARASINDAKİ İLİŞKİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Kenan ALPARSLAN*

Öz

Ölüm kaygısı, varoluşsal sorunların başında gelmektedir. Dindarlık ise ölüm kaygısıyla baş etmede önemli bir işlev görmektedir. Ancak ölüm kaygısı ve dindarlık arasındaki ilişki üzerinde yapılan çalışmalar çelişkili sonuçlar ortaya koymuştur. Bu çalışmanın temel amacı, dindarlık ve ölüm kaygısı arasındaki ilişkiyi değerlendirmek ve çelişkili sonuçların muhtemel nedenlerini tespit etmektir. Çalışmada hem ilişkisel hem de deneysel araştırmaları incelemek için sistematik derleme yöntemi benimsenmiştir. Bu konudaki araştırmalar incelendiğinde ortaya iki önemli sonuç çıkmaktadır. Birincisi, dindarlık ve ölüm kaygısı arasında genelde tutarsız ilişkiler olmasına rağmen özellikle içsel dini yönelimin ölüm kaygısı ile olumsuz yönde ilişkili olduğu görülmüştür. İkincisi, ölümlülük belirginliği dindarların dinî inançlarını daha da arttırırken, dindar olmayanlar üzerinde tutarsız sonuçlar üretmektedir. Öte yandan, incelenen araştırmaların önemli bazı sınırlılıkları bulunmaktadır. Birincisi, araştırmalarda kullanılan dindarlık ve ölüm kaygısı ölçümleri çok çeşitlilik göstermekte ve bunların güvenilirliği ve kültürler arası geçerliliği sorun olabilmektedir. Dindarlığı ve ölüm kaygısını örtük olarak ölçmek bu sorunu çözmeye yardımcı olabilir. İkinci sınırlılık, deneysel çalışmaların çok az sayıda olması ve olanların da çoğunlukla Yahudi-Hristiyan dinî gelenekten gelen katılımcılarla yapılmış olmalarıdır. Dolayısıyla farklı dinî ve kültürel

* Dr. Öğr. Üyesi, Muş Alparslan Üniversitesi, Psikoloji Bölümü
eposta: kernalparslan@gmail.com, ORCID: 0000-0001-6701-355X.

Atıf/Cite as: Alparslan, Kenan. "Ölüm Kaygısı ve Dindarlık Arasındaki İlişki Üzerine Bir Değerlendirme". *Dini Araştırmalar* 25/63 (Aralık 2022), 529-552.
<http://doi.org.10.15745/da.1171650>

geleneklerden çalışmaların (özellikle deneysel) yapılması bu kısıtlılığın giderilmesi adına bir ihtiyaç olarak durmaktadır. Mevcut çalışma, dindarlık ve ölüm korkusu arasındaki ilişkinin daha iyi anlaşılması ve ileride yapılacak çalışmalara yol göstermesi açısından önem taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Din Psikolojisi, Dindarlık, Ölüm Kaygısı, Ölüm Korkusu, Dehşet Yönetimi

An Evaluation on the Relationship between Death Anxiety and Religiosity

Abstract

The death anxiety is one of the leading existential problems. Religiosity, on the other hand, plays an important role in coping with death anxiety. However, studies on the relationship between death anxiety and religiosity have revealed conflicting results. The primary purpose of this study is to evaluate the relationship between religiosity and death anxiety and to identify possible causes of conflicting results. The study used a systematic review method to examine both correlational and experimental studies. The studies reviewed draw attention to two important results. First, although there are generally inconsistent relationships between religiosity and death anxiety, especially intrinsic religious orientation is negatively associated with death anxiety. Second, mortality salience increases the religious beliefs of the religious while producing inconsistent results for the nonreligious. On the other hand, these studies have some critical limitations. One of these limitations, the measures of religiosity and death anxiety used in studies wide variety, and their reliability and cross-cultural validity can be problematic. Implicitly measuring religiosity and death anxiety can help solve this problem. Another limitation is that the experimental studies were very few and those that did were mostly done with participants from the Judeo-Christian religious tradition. Therefore, there is a need to conduct studies (especially experimental) from different religious and cultural traditions to overcome this limitation. The current review is essential to have better understanding the relationship between religiosity and fear of death and guiding future studies.

Keywords: Psychology of Religion, Religiosity, Death Anxiety, Fear of Death, Terror Management.

Summary

Religion and death have been the two main issues that people have thought a lot about throughout history. All human societies have been intensely interested in these two issues, regardless of time, place and culture. From the Terror Management Theory perspective, religions are cultural worldviews that serve to cope with the potential terror of death awareness by offering a sense of immortality (Greenberg et al., 1986). According to psychology researchers, a religion's most prominent psychological function is providing a sense of meaning and purpose to life and eliminating existential concerns (Batson - Stocks, 2004). The close relationship between fear of death and religiosity has attracted the attention of psychology researchers, and many studies have been conducted on this subject (Doğan - Karaca, 2021; Ellis - Wahab, 2013; Ghazaei et al., 2022). However, correlational and experimental studies on the relationship between religiosity and fear of death have yielded some conflicting results. There is a need better to understand the relationship between religiosity and fear of death, to identify the possible causes of conflicting results, and to guide future studies on this subject. The primary purpose of this review study is to evaluate the relationship between religiosity and death anxiety by systematically examining correlational and experimental research.

When the correlational studies between religiosity and death anxiety are examined, it can be said that there is no linear relationship between them or, at best, a very weak negative relationship. Although the majority of correlational studies concluded that death anxiety decreases as religiosity (especially intrinsic religious orientation) increases, it has also shown positive and neutral relationships between religiosity and death anxiety. On the other hand, some researchers have emphasized that there are curvilinear relationships between religiosity and death anxiety (Ellis - Wahab, 2013; Jong et al., 2018). According to these researchers, death anxiety is low in those with a very high or very low level of religiosity. In contrast, death anxiety is high in those with a medium level of religiosity.

Some inconsistent results also draw attention to experimental studies examining the causal relationship between religiosity and death anxiety. The experimental studies in question show that religious participants' religious beliefs increase after being reminded of death, while non-religious participants sometimes increase, sometimes decrease, and sometimes do not change their religious beliefs (Heflick et al., 2015; Jackson et al., 2018; Vail et al., 2012; Vergani et al., 2019). However, in studies using the implicit measurement

method, it has been revealed that after mortality salience, both religious and non-religious individuals tend to turn to religious beliefs, and religious belief reduces death anxiety (Jong et al., 2012; Lifshin et al., 2018).

It can be said that this inconsistency between religiosity and death anxiety is due to three methodological differences in research. The first of these is the variety of instruments used to measure religiosity. To measure religiosity in studies, participants' beliefs in the afterlife (Osarchuk - Tatz, 1973); their religious orientation (Burling, 1993); their belief in supernatural beings (Norenzayan - Hansen, 2006); implicit beliefs (Jong et al., 2012) and belief levels (Lifshin et al., 2018) were measured. Although it is clear that the mentioned concepts are closely related to each other in terms of forming different aspects of religiosity, the fact that they are fed from different theoretical and empirical sources can be seen as a reason that may lead to inconsistencies in the findings.

A second methodological problem, especially in relational research, concerns the measurement of death anxiety. In most studies, death anxiety was measured in a one-dimensional way. However, it can be said that the death anxiety of the individual is more complex and arises from different reasons. Therefore, the complex nature of fear of death makes it difficult to reach consistent results in research.

A common problem in both correlational and experimental studies is that most studies rely on self-reported measurement tools. Such methods are known to be highly prone to problems such as strategic responsiveness, social desirability, and other self-presentation biases. Self-report methods are sometimes unsuitable for detecting cognition changes that may occur through mental processes that the individual need to be aware of. Although some researchers (Jong et al., 2012; Jackson et al., 2018) have taken an essential step by using explicit and implicit measurement techniques simultaneously, considering this possibility, it is a fact that such studies still need to be done.

An important point that stands out is that most of the studies are conducted in North America and individuals with mostly the Judeo-Christian religious tradition participants in these studies. Although there is a familiar essence in all religions, there are distinct differences between God conceptions of these religions. Even within the same religion, there are significant sectarian changes in the relationship of individuals with God and the image of God (Hayta, 2010; Saroglou, 2011). Therefore, studies need to investigate the relationship between religiosity and death anxiety between different religions and within the same religion (sect, cult, community, etc.).

In general, although methodological problems lead to different results about the nature of the relationship between religiosity and death anxiety, it is possible to talk about two consistent results: (1) there is a negative relationship between intrinsic religiosity and death anxiety, and (2) mortality salience increases the religious beliefs of those who are religious. In any case, it has been demonstrated by the findings of experimental studies that religiosity serves as an effective tool in dealing with existential problems.

Giriş

Yeryüzündeki tüm canlı varlıkların nihai yazgısı ölümdür. Ancak öleceğinin farkında olan, ölümü üzerinde düşünen yegâne varlık insandır. Edebi eserlerden şarkılara, televizyon programlarından filmlere, taziyelerden sıradan görüşmelere günlük yaşam; hayatın kaçınılmaz olarak sona ereceğini hatırlatan işaretlerle doludur. Bu işaretler insanların, ölümlü bilinçli veya bilinçdışı düzeyde meşgul olmasına yol açmaktadır. Çocukluktan yetişkinliğe yaşamın her döneminde ve her sahnesinde ölümlü doğrudan veya dolaylı bir biçimde karşılaşılmaktadır.

Tarih boyunca insanların üzerine çok fazla düşündüğü iki temel konu din ve ölüm olmuştur. Zaman, mekân ve kültürden bağımsız olarak tüm insan toplulukları bu iki konuyla yoğun bir şekilde ilgilenmişlerdir. İnsanlık tarihi boyunca bir çok filozof, teolog ve sosyal bilimci ölüm korkularının dindarlık için önemli bir motivasyon kaynağı olduğunu ve dinin de ölüm korkusunu azaltma işlevi gördüğünü ifade etmişlerdir (Jong - Halberstadt, 2017). Ölüm korkusunu dini inancın başlıca nedenleri arasında sayan din kuramcıları arasında David Hume, Ludwig Feuerbach, Sigmund Freud ve Ernest Becker gibi birçok isim yer almaktadır. Becker, diğer isimlerden farklı olarak, ölüm korkusunun, yalnızca dinler için işlevsel bir rol oynamadığını, aynı zamanda sosyal ve kültürel faaliyetlerin temel bir itici gücü olarak tüm insan davranışlarının merkezinde yer aldığını ileri sürmüştür. Becker'e (2013) göre insanın çok karmaşık zihinsel yetenekleri, kişinin ölümlü olduğunun farkına varmasına neden olmakta ve bu farkındalık kişide adeta felç edici bir dehşet duygusunu ortaya çıkarmaktadır. Becker'in iddiaları, Dehşet Yönetim Kuramı (DYK) (Greenberg vd., 1986; Pyszczynski vd., 2015) tarafından dikkate değer bir başarı ile sosyal psikolojik bir kuram niteliği kazanmıştır. Becker'ı takip eden DYK, ölüm düşüncesinin insanlarda benzersiz bir dehşet duygusuna yol açtığı ve insanların bu yoğun duyguyla baş edebilmek için çeşitli stratejiler geliştirdiği fikri üzerine kurulmuştur (Greenberg vd., 1990; Rosenblatt vd., 1989).

DYK'ya göre, insan türü diğer canlılarla başta biyolojik ve motivasyonel sistemler olmak üzere birçok açıdan benzer bir takım özellik taşısa da sahip olduğu sembolik ve soyut düşünme kapasitesi bakımından onlardan farklılaşmaktadır. İnsan türünün sahip olduğu bu entelektüel kapasite hayatta kalma açısından insanlara çeşitli açılardan fayda sağlamasına rağmen çeşitli bedeller ödemelerine de sebep olabilmektedir. Bu bedellerin en büyüğü, ölümün kaçınılmaz olarak bir gün geleceğinin bilincinde olmaktır. Çünkü öleceğinin farkında olmak kişide onu aciz ve çaresiz bırakan yoğun bir kaygı ve dehşet yaratmaktadır (Solomon vd., 2004). Kurama göre, ölümünü hatırlayan birey ölümlü olduğu fikrini bilinç durumundan uzaklaştırmak ve ölüm korkusunun yaratacağı dehşet duygusuyla başa çıkmak için çeşitli yöntemler geliştirmektedir. İnsan, ölüm düşüncesinin ortaya çıkardığı yoğun korkuyu hafifletmek için varlığını sonsuz kılacak bir dayanak aramaya yönelir. Bu süreçte dinî veya seküler dünya görüşleri edinerek ölüm düşüncesinin yaratmış olduğu dehşet duygusunu bastırmaya ve yatıştırmaya çalışır. İnsanlar kimi zaman sembolik kimi zaman gerçek ölümsüzlük yollarına başvurarak ölüm farkındalığının dayanılmaz ağırlığından kurtulmaya çalışırlar (Pyszczynski vd., 2015). İnsanlar sembolik ölümsüzlük (*symbolic immortality*) açısından iksirler, egzersiz veya biyoteknolojik gelişmeler yoluyla hayatlarını uzatmak için çeşitli yollar aramaktadırlar. Yine, içinde yaşadığı topluma unutulmayacak katkılar sağlayarak, çocuklar dünyaya getirerek, ahlaki ve maddi başarılar peşinde koşarak öldükten sonra kalıcı olmaya çalışırlar. Diğer taraftan insanlar çeşitli dini inançlar benimseyerek gerçek ölümsüzlük (*literal immortality*) hissini yaşamaya çalışmaktadırlar. Dinler, ölümden sonra yaşamın devam edeceğini, ölümün aslında bir yok oluş olmadığını aksine yeni bir varoluş biçimi olduğu fikrini vurgulayarak insanlara gerçek ölümsüzlüğü vaat etmektedirler.

Psikoloji araştırmacılarına göre dinlerin en fazla öne çıkan psikolojik fonksiyonu, yaşama bir anlam ve amaç duygusu kazandırarak varoluşsal kaygıları gidermesidir (Batson - Stocks, 2004). DYK perspektifinden dinler, insana ölümsüzlük duygusu sunarak ölüm farkındalığının ortaya çıkardığı potansiyel dehşetle baş etme işlevi gören kültürel dünya görüşleridir (*cultural worldviews*) (Greenberg vd., 1986). Seküler dünya görüşleri dehşet duygusunu yönetmede önemli bir rol oynamasına rağmen dini dünya görüşleri ölüm sonrasıyla ilgili bilgiler vermesi, varoluşsal kaygılarla ilgilenmesi ve insanlara yol göstermesi bakımından dehşet duygusunu yönetmede daha güçlü bir işlev görebilir (Vail vd., 2010). Dolayısıyla dinler, bir yandan vaat ettikleri öbür dünya inançları (cennet, reenkarnasyon vb.) vasıtasıyla gerçek ölümsüzlük umudu öte yandan dinî bir topluluğa bağlılık hissetme vasıtasıyla sembolik

ölümsüzlük umudu vermesi nedeniyle insanlık tarihi boyunca etkili dünya görüşleri olarak var olagelmışlerdir (Pyszczynski vd., 2015).

Özetle DYK, diğer canlılardan farklı olarak öz-farkındalık ile donatılmış insanların yaşamın geçici ölümün ise kaçınılmaz olduğu bilgisiyle lanetlendiğini ileri sürer. Kurama göre bu bilgi katlanılamayacak kadar korkunç olduğundan insanlar ölümsüzlük arayışına girişmektedir. Bu nedenle kuram, dinleri son derece cezbedici bir ölümsüzlük projesi olarak görmektedir. Çünkü birçok dini gelenek; öte dünya (ahiret), ahlak ve dindarlıkla ilgili açıklamalar aracılığıyla hem gerçek hem de sembolik ölümsüzlük sunar.

Ölüm korkusu ve dindarlık arasındaki yakın ilişki psikoloji araştırmacılarının ilgisini çekmiş ve bu konuda çok sayıda araştırma gerçekleştirilmiştir (Doğan - Karaca, 2021; Ellis - Wahab, 2013; Ghazaei vd., 2022). Ancak dindarlık ve ölüm korkusu arasındaki ilişki üzerinde yapılan ilişkisel ve deneysel çalışmalar çelişkili sonuçlar ortaya koymuştur. Dindarlık ve ölüm korkusu arasındaki ilişkiyi daha iyi anlamak, çelişkili sonuçların olası nedenlerini tespit etmek ve bu konuda ileride yapılacak çalışmalara yol göstermek bir ihtiyaç olarak durmaktadır. Bu derleme çalışmasının temel amacı, ilişkisel ve deneysel araştırmaları sistematik olarak inceleyerek dindarlık ve ölüm kaygısı arasındaki ilişkiyi değerlendirmektir. Bu amaç doğrultusunda dindarlığı inceleyen araştırmalara PsycInfo, Science Direct, Scopus, Web of Science, DergiPark ve YÖKTEZ veri tabanları aracılığıyla ulaşılmıştır. İlgili veri tabanlarında dindarlık (religiosity), death anxiety, fear of death, mortality (salience) kelimeleri religion, religiosity, religious kelimeleri ile eşleştirerek taramalar yapılmıştır. Araştırmaya dâhil edilen çalışmalar araştırma yöntemine göre iki başlık altında değerlendirilmiştir. Çalışmada ilk olarak ölüm kaygısı ve dindarlık arasındaki ilişki için ilişkisel araştırma sonuçları; ardından da DYK kapsamında yapılan deneysel araştırma sonuçları incelenmiştir.

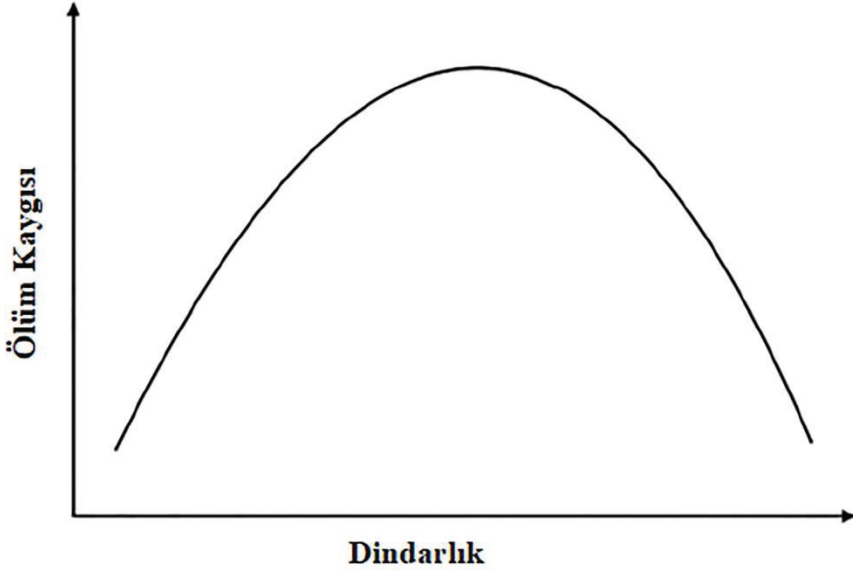
1. İlişkisel Araştırmalar

Genel kamı dindarlığın ölüm kaygısını azalttığı yönünde olmasına rağmen dindarlık ile ölüm kaygısı arasındaki ilişkiyi inceleyen araştırma sonuçları oldukça karışık bulgular ortaya çıkarmıştır (Donovan, 1994; Ellis - Wahab, 2013; Jong vd., 2018). Örneğin, Donovan (1994), 137 ilişkisel çalışmanın sadece %57'sinde dindarlık ile ölüm kaygısı arasında negatif yönde bir ilişki bulunduğunu; %9'unda ilgili değişkenler arasında pozitif yönde ilişki saptadığını ve %33'ünde ise söz konusu ilişkinin istatistiksel açıdan anlamsız veya belirsiz olduğunu bildirmiştir. Ellis ve Wahab (2013) ise 84 çalışmanın sundu-

ğu bulgulara dayanarak dindarlık ile ölüm kaygısı arasında dört farklı ilişkinin mümkün olduğunu göstermiştir. Genel olarak araştırmaların 40'ı dindarlık ve ölüm korkusu arasında ters yönde bir ilişki olduğu, 27'si olumlu bir ilişki olduğu, 9'u eğrisel bir ilişki olduğu ve 32'si ise anlamlı bir ilişki bulunmadığı sonucunu destekleyen bulgulara ulaşmışlardır.

Jong ve arkadaşları (2018) yaptıkları tartışmalar sonucu, din merkezli teorilerin, dindarlık ile ölüm korkusu arasındaki ilişki hakkında iki nedensel iddiada buldukları sonucuna varmışlar. Birincisi, ölüm kaygısının dini inancı motive ettiği iddiasıdır. Diğer bir ifadeyle dinlerin ortaya çıkmasına ve bireylerin dine yönelmelerine ölüm korkusu neden olmaktadır. Bu iddiayla tutarlı olarak yüksek düzeyde ölüm kaygısına sahip bireylerin, işin içine duygularını karıştırmayan dindarlardan daha fazla dine yönelmeleri beklenir. Bu da ölüm kaygısı ile dinî inanç arasında olumlu bir ilişki olduğunu varsayma anlamına gelir. İkincisi ise dini inancın ölüm kaygısını azalttığı iddiasıdır. Buna göre dinler ve dini inançlar insanların ölüm korkusunu azaltmaktadır. Bu iddia, dindar bireylerin seküler bireylerden daha düşük kaygı düzeylerine sahip olduklarını varsayar. Dolayısıyla ölüm kaygısı ile dini inanç arasında negatif bir ilişki beklenir. Her iki iddia göz önüne alındığında bir çelişki olduğu görülmektedir. Araştırmacılar, iki hipotezi ters U-şekilli eğrinin farklı yarısını işgal ettiğini göstererek çelişkiyi çözmeye çalışmaktadırlar. Buna göre birey daha dindar oldukça ilişkinin nedensel yönü de değişecektir: Dindarlar arasında daha fazla dindarlık ölüm kaygısını azaltırken dindar olmayanlar arasında ölüm kaygısı, dindarlığı artırır (veya dinsizliği azaltır).

Şekil 1, araştırmacılar tarafından dindar ve dindar olmayan kişilerin çelişik ya da ortalama dini tutumlara sahip kişilerden daha az ölüm korkusuna sahip olduklarını belirtmek için oluşturulmuştur. Jong ve arkadaşları (2018), 100 araştırma üzerinde yürüttükleri bir meta-analiz çalışmasında, ölüm kaygısı ve dindarlık arasında en yaygın biçimde anlamsız ilişki ve ardından anlamlı bir olumsuz ilişki bulmalarının yanında ters-U modelini destekleyen bazı kanıtlara (eğrisel ilişkiler) da ulaşmışlardır. Ellis ve Wahab (2013) da daha önceden yaptıkları çalışmada eğrisel ilişkiye dikkat çekmişlerdir. Eğrisel ilişkiye odaklanan araştırmacılar inancı kuvvetli olan bireylerin ve ölümden sonraki hayatın varlığını inkâr eden bireylerin ölümle ilgili korkularının, dini inançları hakkında şüpheleri olan ve dindarlık düzeyleri orta olan bireylerden daha düşük olduğunu ileri sürmüşlerdir.

Şekil 1. Varsayılan ters U-şekilli eğri.

Bazı araştırmacılar ölüm kaygısını dini yönelimler açısından incelemişlerdir. Özellikle Allport'un (1966) içsel ve dışsal dini yönelim ayrımından hareketle çok sayıda çalışma yapılmıştır. Bu ayrımdan *içsel dini yönelim* bireylerin, dini yaşama yönünde motive olmasını temsil ederken *dışsal dini yönelim* bireyin, dini kendi amaç ve çıkarları için kullanma yönünde motive olmasını temsil eder. İçsel dini yönelime sahip bireyler dini içselleştirmeye, samimi bir şekilde yaşamaya ve dini inanç ve emirlere uyum sağlamaya çalışır. Dışsal dini yönelime sahip bireyler ise sosyalleşmeye, statü elde etmeye, güvenlik ve kendini haklı çıkarma gibi dinden fayda elde etmeye çalışır (Allport, 1966).

Thorson ve Powell (1990) tarafından 18-88 yaş aralığındaki bireylerle yapılan çalışmada, içsel dini yönelim ve ölüm kaygısı arasında olumsuz yönde anlamlı bir ilişki saptanmıştır. Katolik ve Protestan öğrencilerle yapılan bir çalışmada ise Katolikler arasında içsel dinî yönelimle ölüm kaygısı arasında olumsuz bir ilişki bulunurken Protestanlar arasında anlamlı bir ilişki bulunmamıştır (Cohen vd., 2005). İçsel dini yönelim ile ölüm kaygısını ele alan Van Tongeren ve arkadaşları (2017) hem sınırlı bir örnekleme (1. çalışma) hem de geniş bir örnekleme (2. çalışma) yaptıkları ilişkisel bir araştırmada, dini inanç ile ölüm kaygısı arasında içsel dini yönelimin düzenleyici bir rol oynadığı sonucuna ulaşmışlardır. İçsel dini yönelimi yüksek olanlarda ölüm

kaygısının düşük olduğu görüşü çok sayıda çalışma tarafından desteklenmiştir (Arrowood vd., 2018; Ghazaei vd., 2022; Latipun vd., 2018). Aslında içsel dini yönelim ile ölüm kaygısı arasında tutarlı bir şekilde olumsuz bir ilişkinin olduğunu söylemek mümkündür. Hem bu çalışmalar hem de Jong ve arkadaşları (2018) tarafından meta-analizde kullanılan 15 çalışmanın hepsi içsel dini yönelimin ölüm kaygısıyla olumsuz bir ilişkiye sahip olduğunu gösterir. Ancak bu ilişkinin nedensel etkisini gösterecek yeterli sayıda deneysel çalışma bulunmamaktadır.

Türkiye’de dindarlık ve ölüm kaygısı arasındaki ilişkileri inceleyen çalışmalar ilk başlarda çok sınırlı iken son yıllarda sayıca artış göstermiştir. Bu çalışmalarda da yukarıda aktarılanlara benzer biçimde tutarsız sonuçlara ulaşılmıştır. Hökelekli (1992) tarafından yedi farklı meslekten bireylerle yapılan çalışmada, dini inanç ve uygulamadaki kuvvet ve sıklık düzeyi arttıkça ölümle daha fazla meşgul olduğu ve ölüme karşı olumlu tutumların geliştiği sonucuna ulaşılmıştır. Diğer taraftan yetişkin bireylerle yapılan çalışmalarda dindarlık ile ölüm kaygısı arasında olumlu yönde ilişkiler bulunmuştur (Çakmak, 2021; Kınter - Köftegöl, 2017). Benzer bulgulara yaşlılar (60 yaş ve üzeri bireyler) üzerinde yapılan iki çalışmada da ulaşılmıştır (Dağlı, 2010; Üzer, 2019). Sağlık çalışanları üzerinde yapılan bir araştırmada da dindarlık algısı ve ölüm kaygısı arasında olumlu bir ilişki saptanmıştır (Doğan - Karaca, 2021). Bu bulgulara göre bireylerde dindarlık düzeyi arttıkça ölüm kaygısı düzeyleri de artmaktadır. Yıldız tarafından üniversite öğrencileriyle yapılan iki çalışmadan birinde dindarlık ve ölüm kaygısı arasında anlamlı bir ilişki bulunmazken (Yıldız, 2002) diğerinde olumlu bir ilişki bulunmuştur (Yıldız, 2014). Ayten’in (2009) Türk ve Ürdünlü üniversite öğrencileri üzerinde yaptığı çalışmanın sonucu da dindarlık ve ölüm kaygısı arasında anlamlı ilişki olmadığını göstermiştir. Ancak Ürdünlü öğrencilerinin ölüm kaygısının Türkiye’deki öğrencilere kıyasla daha yüksek olduğu saptanmıştır.

Öznel dindarlık algılarının yanı sıra dini yönelimlerle ilgili çalışmalar da mevcuttur. Bu çalışmalardan ilkinde Karaca, (2000), yetişkin bireylerle yaptığı çalışmada içsel dini yönelimin ölüm kaygısıyla olumsuz yönde ilişkili olduğu sonucuna ulaşmıştır. Yüksek lisans tezi kapsamında öğrenciler üzerinde yapılan iki farklı araştırmada da içsel dindarlık ile ölüm kaygısı arasında olumsuz yönde bir ilişki saptanmıştır (Kıraç, 2007; Mutlu, 2013). Kandemir (2020) de 15-64 yaş aralığındaki 660 katılımcı üzerinde yaptığı çalışmada dindarlık ve ölüm kaygısı arasında benzer bir ilişkiye ulaşmıştır. Öte yandan Kurtulan ve Kararımak (2016) ise içsel dini yönelimin ile ölüm kaygısı ara-

sında anlamlı bir ilişki bulmazlarken, varoluş kaygıları düşük olan bireylerin dışsal dindarlık yönelimine sahip olduklarını saptamışlardır. Genel olarak değerlendirildiğinde Türkiye’de yapılan araştırmalar, öznel dindarlık düzeyi arttıkça ölüm kaygısının arttığını (Doğan - Karaca, 2021; Yıldız, 2014) ancak içsel dini yönelim arttıkça ölüm kaygısının azaldığını (Kandemir, 2020; Kıraç, 2007) göstermektedir.

Özetle ölüm kaygısı ile dini inanç arasında doğrusal bir ilişki olduğuna dair kanıtlar çok zayıf ve değişkendir. Eğrisel bir ilişki olduğuna dair güçlü kanıtlar olmasına rağmen, net tahminler yapabilmek için çalışmalar henüz yeterli düzeyde değildir. Araştırmacılar bu eğrisel hipotezin göz ardı edilmemesi gerektiğinin ancak bunun daha fazla kanıtı ihtiyaç duyduğunun altını çizmişlerdir (Ellis - Wahab, 2013; Jong vd., 2018).

2. Deneysel Araştırmalar

Deneysel çalışmalar büyük oranda DYK kapsamında yapılmıştır. DYK araştırmacıları katılımcıların bir kısmına yazı yazma (Greenberg vd., 1990), video izleme (Kumagai - Ohbuchi, 2003), mezarlığın önünden geçme (Jonas vd., 2005) gibi yollarla ölümü ve ölümlü olduklarını hatırlatırken diğer kısmını ölümle ilgili olmayan uygulamalara maruz bırakırlar. Daha sonra katılımcılar bağımlı ölçümden önce tipik olarak bir gecikme veya dikkat dağıtıcı görevi tamamlarlar. Böylece katılımcıların ölüm hakkındaki düşünceleri; bilinçli farkındalıktan uzaklaşırken bilinçdışında aktif kalarak duygu, düşünce ve davranışı etkilemeye devam edecektir. Bu prosedür ölümlülük belirginliği (*mortality salience*) olarak tanımlanmaktadır (Rosenblatt vd., 1989). Çalışmaların büyük çoğunluğunda katılımcılara, kendi ölümlerini düşünürken ne hissedecekleri ve öldükten sonra bedenlerine ne olacağı temalarını içeren iki açık uçlu soru sorulur. Katılımcılar bu sorulara cevap yazarken aslında ölümlerini hatırlar ve ölümlerinin kaçınılmaz olduğunun farkına varırlar.

Dindarlık ve ölüm kaygısı arasındaki nedensel ilişki üzerine yapılan deneysel araştırmalar incelendiğinde bunların da tutarsız sonuçlara sahip oldukları görülmektedir. Dindarlık ve ölüm kaygısı arasındaki nedensel ilişkinin incelendiği deneysel çalışmaların bulguları Tablo 1’de verilmiştir. DYK’den önce yapılan ancak ölümlülük belirginliği prosedürüne çok benzeyen bir çalışmada Osarchuk ve Tatz (1973) bireyleri ölüm korkusuna maruz bırakmanın sadece ahiret inancı yüksek olanların dinî inancını güçlendirdiği sonucuna ulaşmışlardır. Burling (1993) ise bireylere ölümlülüklerini hatırlatmanın dinî inanca herhangi bir etkisini bulamamıştır. Aynı şekilde, Pirutinsky (2009) de

ölümlülük belirginliğinin Yahudi bireyler arasında dindarlık düzeyini arttırdığını göstermiştir. Bu sonuçların aksine, Avustralyalı üniversite öğrencileriyle yapılan bir çalışmada ölümlülük belirginliği manipülasyonuna maruz kalan öğrencilerin ilahi güce inanma düzeyleri artmıştır (Vergani et al., 2019, Deney 1). Ölümlülük belirginliğinin Tayvanlıların kadercilik (fatalizm) ve karma inancına etkisinin incelendiği bir çalışmada ise, bireylere ölümlü olduklarını hatırlatmanın onların kadercilik ve karma inançlarını arttırdığı bulunmuştur (Yen, 2013, Deney 1). Bu bulgularla tutarlı şekilde, Norenzayan ve Hansen (2006) tarafından Kuzey Amerikalı katılımcılarla yapılan çalışmalarda ölümlülük belirginliğinin bireylerin doğüstü varlıklara inançlarını arttırdığına ulaşılmıştır (Deney 1, 2). Araştırmacılar, ayrıca ölümlülüklerini hatırlatmanın ardından Hristiyan katılımcıların ayırım gözetmeden diğer dinlerden insanların inandığı tanrıları bile (örn. Buda ve Şamanik ruhlar) desteklemeye istekli olduklarını göstermiştir (Deney 3, 4). Norenzayan ve Hansen'in araştırmaları önemli bir gelişmeyi temsil etmiştir ve ölüm farkındalığının doğüstü inançları ve dini inancı nasıl arttırabileceği konusunda temel bilgiler sunmuştur.

Tablo 1: Dindarlık ve Ölüm Kaygısı Arasındaki Nedensel İlişkinin İncelendiği Deneysel Çalışmalar

Deneysel Çalışmalar	Katılımcılar	Yöntem	Temel Bulgular
1. Osarchuk ve Tatz (1973)	333 psikoloji lisans öğrencisi	- Ölüm tehdidi hazırlama (priming)	Ölüme karşı duyulan korku, daha önce güçlü bir ahiret inancına sahip olan insanlar arasında ahiret inancını güçlendirmiştir.
2. Burling (1993)	58 kadın ve 44 erkek öğrenci	- Ölümlülük belirginliği	Ölümlülük belirginliğinin dindarlık üzerinde anlamlı bir etkisi olmamıştır.
3. Norenzayan ve Hansen (2006, Deney 1)	Kuzey Amerikalı 28 öğrenci	- Ölümlülük belirginliği	Ölümlülük belirginliği, daha güçlü bir dindarlığa ve Tanrı'ya daha güçlü inanmaya yol açmıştır.
4. Norenzayan ve Hansen (2006, Deney 2)	39 erkek ve 38 kadın öğrenci	- Ölümlülük belirginliği	Doğüstü bir güce inanç, nötr koşullara kıyasla ölüm hazırlama koşulunda daha yüksek bulunmuştur.
5. Norenzayan ve Hansen (2006, Deney 3)	32 kadın ve 9 erkek yetişkin	- Ölümlülük belirginliği	Ölümlülük belirginliği, dindar katılımcılar arasında bir doğüstü ajans olarak Buda'ya inancı arttırmıştır.
6. Norenzayan ve Hansen (2006, Deney 4)	101 kadın ve 41 erkek öğrenci	- Ölümlülük belirginliği	Ölüm hazırlama, dindar katılımcılar arasında bir doğüstü ajan inancı olarak Şamanik ruhlara inancı arttırmıştır.
7. Pirutinsky (2009)	131 Ortodoks Yahudi	- Ölümlülük belirginliği	Ebeveynlerinden farklı bir inanca sahip Yahudi katılımcılar ölüm belirginliği ardından daha yüksek düzeyde dindarlık bildirirken, ebeveynleriyle aynı inanca sahip olanlar daha düşük dindarlık bildirmişler.
8. Jong ve arkadaşları (2012, Deney 1)	46 Hristiyan ve 47 dindar olmayan öğrenci	- Ölümlülük belirginliği - Dindarlığın açık ölçümü	Ölümlülük belirginliği dindar katılımcılar için dinî inancı artırırken, dindar olmayan katılımcılar için dinî inancı azaltmıştır.
9. Jong ve arkadaşları (2012, Deney 1)	42 Hristiyan ve 59 dindar olmayan öğrenci	- Ölümlülük belirginliği - Örtük Çağrışım Testi	Ölümlülük belirginliği, tüm katılımcıların dinî doğüstü varlıklara inançlarını arttırmıştır.

542 • ÖLÜM KAYGISI VE DİNDARLIK ARASINDAKİ İLİŞKİ ÜZERİNE
BİR DEĞERLENDİRME

10. Jong ve arkadaşları (2012, Deney 3)	38 erkek ve 33 kadın öğrenci	- Ölümlülük belirginliği - Özellikle doğrulama görevi	Ölümlülük belirginliği, tüm katılımcıların dinî doğaüstü varlıklara inançlarını arttırmıştır.
11. Vail ve arkadaşları (2012, Deney 1)	26 Hristiyan ve 28 Ateist öğrenci	- Ölümlülük belirginliği	Ölümlülük belirginliği, Ateistler arasında etkiye sahip değil fakat Hristiyanların Tanrı/İsa'ya olan inançlarını ve Allah ve Buda'yı inkâr etmelerini arttırmıştır.
12. Vail ve arkadaşları (2012, Deney 2)	40 İrani Müslüman öğrenci	- Ölümlülük belirginliği	Ölümlülük belirginliği, Müslümanların Allah'a olan inancını ve Tanrı/İsa'nın ve Buda'nın inkârını arttırdı.
13. Vail ve arkadaşları (2012, Deney 3)	28 Agnostik öğrenci	- Ölümlülük belirginliği	Ölümlülük belirginliği, Agnostiklerin dindarlık düzeylerini, daha yüksek bir güce inanmayı ve Tanrı/İsa, Buda ve Allah'a olan inançlarını arttırmıştır.
14. Van Tongeren ve arkadaşları (2013, Deney 2)	107 öğrenci ve 69 bir Hristiyan kilisesinin üyesi	- Dinî hazırlama	Dinî hazırlama, içsel dindarların ahiret kaygısını azaltmıştır.
15. Yen (2013, Deney 1)	Tayvanlı 32 erkek ve 42 kadın öğrenci	- Ölümlülük belirginliği	Katılımcılar kontrol koşuluna kıyasla ölümlülük belirginliği ardından kaderciliğe ve karmaya daha fazla inandıklarını belirtmişlerdir.
16. Jackson ve arkadaşları (2018, Deney 1)	Anadili İngilizce olan 91 kadın ve 29 erkek	- Dinî inanç manipülasyonu - Açık ölüm kaygısı ölçümü	Dinî inancın açık ölüm kaygısı üzerindeki etkisi, katılımcıların kendi dinî dünya görüşlerine son derece bağımlı olmuştur.
17. Heflick ve arkadaşları (2015, Deney 1)	Ana dili İngilizce olan 54 erkek ve 42 kadın	- Ölümlülük belirginliği	Ölümlülük belirginliği, zihin-beden düalizmi yüksek olan katılımcılarda, ahiret inancını (afterlife belief) arttırdığı bulunmuştur.
18. Heflick ve arkadaşları (2015, Deney 2)	135 kadın ve 27 erkek Amerikalı öğrenci	- Ölümlülük belirginliği	Ölümlülük belirginliği, yalnızca zihin-beden düalizmi hakkında düşümmelerine olanak sağlayan katılımcılarda, ahiret inancını arttırdığı bulunmuştur.

19. Jackson ve arkadaşları (2018, Deney 2)	Ana dili İngilizce olan 54 kadın ve 41 erkek	- Dini inanç manipülasyonu - Örtük ölüm kaygısı ölçümü	Dinî inancın hem inananlar hem de inanmayanlar arasında örtük ölüm kaygısını hafiflettiği bulunmuştur.
20. Lifshin ve arkadaşları (2018)	57 Hristiyan, 7 Yahudi, 16 Agnostik, 7 Ateist; 8 diğeri öğrencisi	- Ölümlülük belirginliği - Sonsuz yaşam süresi	Dindarlık düzeyi düşük olan katılımcıların, sonsuz yaşam süresinin mümkün olduğu okutulduğunda ya da ölümlülük hatırlatıldığında ahiret inançları azalmıştır.
21. Vergani ve arkadaşları (2019, Deney 1)	Avusturalyalı 55 erkek ve 93 kadın öğrenci	- Ölümlülük belirginliği	Ölümlülük belirginliği, muhafazakâr dindarlığa atıfta bulunan ilahi güce olan desteği artırmıştır.

Norenzayan ve Hansen'in (2006) çalışmasından yola çıkan Vail ve arkadaşları (2012), ölümü hatırlatmanın mevcut inançların yanı sıra diğer dinlerden insanların inandığı tanrılara inancı da artırıp arttırmadığını incelemiştir. Üç deney sonucunda, insanlara kendi ölümlülüklerini hatırlatma; Hristiyan katılımcılarda Tanrı/İsa'ya olan inancı arttırmış, Allah ve Buda'ya inkârı arttırmış ancak Ateistlerin inancını etkilememiştir (Deney 1). Ölümlülük belirginliği; Müslüman katılımcılarda Allah'a olan inancı arttırmış ancak Tanrı/İsa ve Buda'ya inkârı arttırmıştır (Deney 2). Agnostik katılımcılarda ise ölümlülük belirginliği her üç doğaüstü varlığa (Tanrı/İsa, Allah ve Buda) inancı arttırmıştır (Deney 3). Bulgular genel olarak ölüm farkındalığının bireyin kendi tanrısına inancı arttırdığını, ancak diğer dinlerden insanların inandığı tanrılara inkârı arttırdığını göstermiştir. Bazı araştırmacılar da ölümlülüğün dindar insanlarda dindarlık düzeyini arttırırken dindar olmayan insanlarda iyice azalttığını bulmuşlardır (Heflick vd., 2015; Jackson vd., 2018; Jong vd., 2012; Lifshin vd., 2018). Bu bulgular, insanların kendi dünya görüşlerine son derece bağlı olduklarına ve sahip oldukları inançlarının özelliğine bağlı olarak ölümü hatırlatmanın farklı sonuçlar ortaya çıkaracağına dair güçlü kanıtlar sağlamıştır.

Bazı araştırmacılar genel bir dini inanç düzeyi yerine farklı dini yönelimleri ölçerek var olan çelişkili sonuçlara yenilerini eklemişlerdir. Örneğin, katılımcıların bir kısmına İsa'nın insanlara benzer özelliklerini içeren, bir kısmına ise İsa'nın son günlerinin anlatıldığı makalelerin okutulduğu bir çalışmada, içsel dindarlık düzeyi yüksek olanların ölüm kaygısı düzeyleri okunan makalenin türüne göre değişmezken; içsel dindarlık düzeyi düşük olanların ölüm kaygısı düzeyleri insana özgü özelliklerin İsa'ya atfedildiği koşulda daha fazla olmuştur (Arrowood vd., 2018). Ayrıca İsa'nın insana özgü özelliklerini okuyan katılımcılardan içsel dindarlık düzeyi düşük olanların, içsel dindarlık düzeyi yüksek olanlara kıyasla, daha fazla ölüm kaygısı bildirdikleri bulunmuştur. Van Tongeren ve arkadaşları (2013) ise dini hazırlama manipülasyonu ile ölüm kaygısı arasındaki ilişkide içsel dini yönelimin etkisini incelemiştir. Dini hazırlama koşulunda katılımcılara Yahudi-Hristiyan yaratılış öyküsünden esinlenen bir pasaj okutulurken, nötr hazırlama koşulunda Camus'un kısa bir öyküsünden bir pasaj okutulmuştur. Katılımcılar dini veya nötr pasajı okuyup, daha sonra sekiz kelime dizisinden (örn. P_A_) dinî (PRAY) veya nötr (PLAN) sözcükler oluşturmak için 36 maddelik bir kelime tamamlama görevini yaptılar. Sonuç olarak dini hazırlama koşulundaki içsel dini yönelimi yüksek bireylerin, nötr hazırlama koşulundakilerine kıyasla, daha az kaygı bildirirken; içsel dini yönelimi düşük olanlar çok daha fazla kaygı bildirmişlerdir.

Jong ve arkadaşları (2012), ortaya çıkan tutarsız sonuçları anlamak amacıyla dindarlığın açık ve örtük olarak ölçüldüğü 3 deney yapmışlardır. Dindarlığın açık ölçüldüğü ilk deneyde, ölümlülük belirginliğinin dindar katılımcılarda dinî inancı arttırdığı, ancak dindar olmayan katılımcılarda tam tersi yönde bir etki yarattığı sonucuna ulaşmışlardır. Araştırmacılar, örtük dinî inancı ölçmek amacıyla ikinci deneyde tek hedefli Örtük Çağrışım Testini (*single-target Implicit Association Test*), üçüncü deneyde ise özellik doğrulama görevini (*property verification task*) kullandılar. Tek hedefli Örtük Çağrışım Testi, iki hedef kategorisine karşı (örn. tanrılar ve ölümlüler) örtük tutumları ölçmek için kullanılan klasik Örtük Çağrışım Testinden uyarlanmış; ancak bu test, ikinci bir karşı kategoriye ihtiyaç duymadan tek bir hedef nesne (örn. tanrılar) ile ilgili olarak bilişsel ilişkileri değerlendirir. Özellik doğrulama görevi ise, uyaranları (örn. tanrılar) iki özellik (örn. gerçek, hayali) temelinde kategorize etmeyi içerir. Dolayısıyla bu görev, katılımcıların çağrışımalarının bilinçli unsurlarını (örn. gerçek olarak tanrılar) ve tepki gecikme süreleri aracılığıyla bu çağrışımaların gücünü ele alır. İlk deneyin aksine, iki deneyde de ölümlülük belirginliğinin hem dindar hem de dindar olmayan katılımcıların dini inançlarını arttırdığını bulmuşlardır. Jong ve arkadaşlarının (2012) çalışması, ölçüm yöntemlerinin yanı sıra, açık ve örtük biliş düzeyleri arasındaki farklılıkları yansıtması açısından son derece önem arz etmektedir. Ancak henüz farklı araştırmacılar tarafından tekrarlanmamıştır.

Dini inancın ölüm kaygısı üzerindeki nedensel etkisini incelemek isteyen Jackson ve arkadaşları (2018) ise, dindarlık yerine ölüm kaygısını açık ve örtük olarak ölçerek iki çalışma gerçekleştirdiler. Bu iki çalışmada da araştırmacılar, dindarlığı anket yoluyla ölçtükten sonra, “Tanrı var” ya da “Tanrı yok” seçeneklerinden sadece birini katılımcılara sunup onlardan bu seçeneği destekleyecek 12 argüman üretmelerini isteyerek “inanın” ve “inanmayan” koşullarını oluşturmuşlardır. Ölüm kaygısının anketle ölçüldüğü birinci deneyde, inanan ve inanmayan koşullarına atanarak dünya görüşleri tehdit edilen bireylerin ölüm kaygıları dindarlıktan bağımsız olarak artmıştır. Bunun aksine, ölüm kaygısının Örtük Çağrışım Testiyle ölçüldüğü ikinci çalışmada, dindarlığın hem inanan hem de inanmayan koşullarına atanan katılımcılar arasında örtük ölüm kaygısını azalttığı bulunmuştur.

Özetle dindarlığı ve ölüm kaygısını açık yöntemlerle ölçen çalışmalar, DYK'nın standart yöntemi olan ölümlülük belirginliği manipülasyonunun dindar katılımcıların dini inançlarının arttırdığını ancak dindar olmayan katılımcıların dinî inançlarının ya arttığını ya azaldığını ya da değişmediğini

göstermişlerdir. Öte yandan dindarlığı ve ölüm kaygısını örtük şekilde ölçen çalışmalar, ölüm belirginliği ardından hem dindarlarda hem de dindar olmayanlarda dinî inançların arttığını ve dinî inancın ölüm kaygısını azalttığını ortaya koymuştur. Açık ve örtük ölçümlerin birlikte kullanıldığı çalışmalar, ölçüm yöntemlerine bağlı olarak farklı sonuçları ortaya çıkarmaları açısından son derece önem arz etmektedir. Bu tür çalışmaların artması dindarlık ve DYK ilişkisinin aydınlatılması için verimli olabilir.

Sonuç ve Değerlendirme

Dindarlık ve ölüm kaygısı üzerine çok sayıda ilişkisel çalışma bulunmaktadır. Ancak bu çalışmalardan net bir sonuca varmak oldukça zordur. Dindarlık ve ölüm kaygısı arasındaki ilişkisel çalışmalar incelendiğinde, aralarında doğrusal bir ilişki olmadığı veya en iyi ihtimalle çok zayıf bir olumsuz ilişki olduğu söylenebilir. İlişkisel araştırmaların büyük çoğunluğu, dindarlık (özellikle içsel dini yönelim) arttıkça ölüm kaygısının azaldığı sonucuna ulaşmasına rağmen, dindarlık ve ölüm kaygısı arasında olumlu ve nötr ilişkilerin de olduğunu göstermiştir. Öte yandan, az sayıda çalışma eğrisel bir ilişkiye dair çeşitli kanıtlar sağlamaktadır. Son zamanlarda bazı araştırmacılar, dindarlık ve ölüm kaygısı arasında eğrisel ilişkilerin olduğunu vurgulamaktadır (Ellis - Wahab, 2013; Jong vd., 2018). Bu araştırmacılara göre, dindarlık düzeyi çok yüksek veya çok düşük olanlarda ölüm kaygısı düşükken dindarlık düzeyi orta olanlarda ölüm kaygısı yüksektir.

Diğer taraftan deneysel çalışmaların sayısında özellikle son yıllarda dikkat çekici bir artış yaşanmasına rağmen, bu çalışmaların halen çok az sayıda olduğu görülmektedir. Deneysel çalışmalar incelendiğinde bunların kültürel çeşitlilik konusunda çok kısıtlı olduğu söylenebilir. Dindarlık ve ölüm kaygısı arasındaki nedensel ilişkinin incelendiği deneysel çalışmalarda da bazı tutarsız sonuçlar dikkat çekmektedir. Söz konusu deneysel çalışmalar, kuramsal beklentilere uygun şekilde, ölümün hatırlatılması sonrasında, dindar katılımcıların dinî inançlarının arttığını göstermekle birlikte, dindar olmayan katılımcılarda dinî inançlara yönelimin kimi zaman arttığını, kimi zaman azaldığını, kimi zaman da değişmediğini göstermektedir (Heflick vd., 2015; Jackson vd., 2018; Vail vd., 2012; Vergani vd., 2019). Ancak örtük ölçüm yönteminin kullanıldığı araştırmalarda ölüm belirginliğinin ardından hem dindarlarda hem de dindar olmayanlarda dinî inançlara yönelimin arttığı ve dinî inancın ölüm kaygısını azalttığı ortaya konulmuştur (Jong vd., 2012; Lifshin vd., 2018).

Dindarlık ve ölüm kaygısı arasındaki bu tutarsızlığın araştırmalardaki üç yöntemsel farklılıktan kaynaklandığı söylenebilir. Bunlardan ilki, dindarlığı

ölçmek için kullanılan araçların çeşitliliğidir. Araştırmalarda dindarlığı ölçmek amacıyla katılımcıların ahiret inançları (Osarchuk - Tatz, 1973); dini yönelimleri (Burling, 1993); doğaüstü varlıklara inançları (Norenzayan - Hansen, 2006); örtük inançları (Jong vd., 2012) ve inanç düzeyleri (Lifshin vd., 2018) ölçülmüştür. Sözü edilen kavramların dindarlığın değişik yönlerini oluşturmaları açısından birbiriyle yakından ilişkili oldukları açık olmakla birlikte farklı kuramsal ve görgül kaynaklardan besleniyor olmaları elde edilen bulgularda tutarsızlıklara yol açabilecek bir sebep olarak görülebilir. Dindarlığı değerlendirmede yeterince tutarlı ve ayrıntılı bir kavramsallaştırma ve ölçüm yönteminin kullanılmıyor olmasının dindarlık ölçümlerini zora soktuğu söylenebilir.

Özellikle ilişkisel araştırmalarda karşılaşılan ikinci bir yöntemsel sorun ise ölüm kaygısının ölçülmesiyle ilgilidir. Çalışmaların büyük çoğunluğunda ölüm kaygısı tek boyutlu bir biçimde ölçülmüştür. Ancak bireyin ölüm kaygısının daha karmaşık olduğu ve farklı nedenlerden ortaya çıktığı söylenebilir. İnsanların ölüm korkuları; ölürlen acı ve ıstırap çekme, günahkârlık duygusu, öte dünyada başına gelebilecek kötü haller, sevdiklerinden ayrılma, toprakta böceklerle yem olma, mezarda yapayalnız kalma, sahip olunan zenginlikten mahrum kalma gibi çeşitli nedenlerden kaynaklanabilmektedir. Dolayısıyla her bireyin ölüm korkusunun nedeni farklı olabilmekte ve bireyler ölümün kendisinden ziyade sebep olacağı koşullardan korkabilmektedir. Ölüm korkusunun karmaşık yapısı araştırmalarda tutarlı sonuçlara ulaşmayı zorlaştırmaktadır. Benzer sorunlar deneysel çalışmalarda da görülmekle birlikte ölüm korkusunun davranışlarımızı bilinçdışı olarak etkilediğini öne süren DYK için ölüm kaygısını manipüle etmek ve ölüm kaygısını ölçmek daha zor bir hal alabilmektedir.

Hem ilişkisel hem de deneysel çalışmalardaki ortak bir sorun ise araştırmaların büyük çoğunluğunun öz-bildirime dayalı ölçüm araçlarına dayanmasıdır. Bu tür yöntemlerin, stratejik yanıtlama, sosyal istenirlik ve diğer öz-sunum yanlılıkları gibi sorunlara hayli açık oldukları bilinmektedir. Son yıllarda ortaya atılan ikili-süreç modelleri (Evans - Stanovich, 2013) örtük bilişsel çağrışımların ve süreçlerin açık tutumlardan veya bilinçli görüşmelerden görgül ve işlevsel olarak ayrıştırılmasını önermektedir. Öz-bildirime dayalı yöntemler bireyin farkında olmadığı zihinsel süreçler yoluyla ortaya çıkabilecek biliş değişikliklerini saptamak için bazen uygun olmayabilir. Bazı araştırmacılar (Jong vd., 2012; Jackson vd., 2018) bu olasılığı göz önüne alarak açık ve örtük ölçüm tekniklerini eş zamanlı kullanarak önemli bir adım atmış olsalar da bu tür çalışmaların halen çok az sayıda olduğu da bir gerçek-

tir. Bu nedenle açık ve örtük ölçüm arasındaki ayrışma için çok daha fazla incelemeye gerek vardır.

Dindarlık ve ölüm kaygısı arasındaki ilişkilerin değerlendirildiği çalışmaların bir kısmı çeşitli dinî yönelimlere odaklanmıştır. Belirli bir dine aidiyet hisseden bireyler, din ve dinin gerekleriyle değişik şekil ve düzeylerde bireysel bağlanma eğilimleri geliştirebilirler. Literatürde farklı kuramsal perspektiflere dayanan birçok dinî yönelim türü bulunmaktadır. Dinî yönelimler sahip oldukları özellikler nedeniyle varoluşsal sorunlarla başa çıkmada farklı tepkiler üretebilmektedir. Mevcut çalışmalar, çeşitli dinî yönelimleri ayırt etmenin, dindarlık ve ölüm kaygısı arasındaki ilişkileri daha iyi anlamamıza izin vermektedir. Bunlardan içsel dinî yönelimin bireylere ölüm korkusunu yönetmede olumlu yönde yarar sağladığı söylenebilir. Çünkü çalışmalar tutarlı bir biçimde içsel dinî yönelim arttıkça ölüm kaygısının azaldığını göstermektedir. Bu nedenle dinden tamamen soyutlanmış bir dünya düşünmek yerine, bu tür insancıl din biçimlerini teşvik etmenin daha yararlı olabileceği ifade edilmiştir (Vail vd., 2010).

Öne çıkan önemli bir nokta ise araştırmaların büyük çoğunluğunun Kuzey Amerika'da yapılması ve çoğunlukla Hristiyan ve Yahudi dinî geleneklere sahip bireylerin bu çalışmalarda katılımcı olarak yer almasıdır. Dinî inanç biçimleri ile bunların ölüme yükledikleri anlama bağlı olarak dindarlık ve ölüm kaygısı arasındaki ilişki değişebilir (Jong - Halberstadt, 2017). Çünkü her din, kendisine inanan bireyi kendi teolojik geleneği çerçevesinde şekillendirir. Her ne kadar tüm dinlerde ortak bir öz bulunsa da bu dinlerin Tanrı tasavvurları arasında belirgin farklılıklar vardır. Hatta bireylerin Tanrıyla olan ilişkisinde ve Tanrı imgesinde aynı din içinde dahi büyük mezhepsel değişiklikler bulunmaktadır (Hayta, 2010; Saroglou, 2011). Örneğin, Budizm ve Doğu dini geleneklerde ölüm yeni bir yaşam biçimine geçiş olarak görülür ve yaşamın ayrılmaz bir parçası olarak kabul edilir. Türkiye'de farklı dinlere mensup bireylerle yapılan bir çalışmada ölüm korkusunu en yoğun yaşayanların sırasıyla Yezidi, Müslüman ve Süryani katılımcılar olduğu bulunmuştur (Erdoğan - Özkan, 2007). Sûfilerle yapılan bir çalışmada ise kendilerine ölümlü oldukları hatırlatılan sûfilerin, DYK'nın iddiasının aksine, kendi dünya görüşlerini eleştiren kişiyi daha olumlu değerlendikleri görülmüştür (Alparlan, 2021). Bu araştırmalarda da görüldüğü üzere, bireylerin ölüme yönelik tutumları ve ölüme yükledikleri anlam dinî inancın içeriğinden, kültürden ve sosyal yapıdan etkilenebilmektedir. Dolayısıyla hem farklı dinler arasında hem de aynı din içinde (mezhep, tarikat, cemaat vb.) dindarlık ve ölüm kaygısı arasındaki

ilişkiyi araştırarak çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır.

Genel olarak bakıldığında, dinî inancın, ölüm kaygısıyla kimi zaman olumsuz, kimi zaman da olumlu ilişkiler sergilediği görülmektedir. Her ne kadar yöntemsel sorunlar dindarlık ve ölüm kaygısı arasındaki ilişkinin doğası hakkında farklı sonuçlara yol açsa da, tutarlı olan iki sonuçtan bahsetmek mümkündür: (1) İçsel dindarlık ile ölüm kaygısı arasında olumsuz bir ilişki vardır ve (2) ölümlülük belirginliği dindar olanların dinî inançlarını arttırmaktadır. Dindarlığın her halükarda varoluşsal sorunlarla baş etmede etkili bir araç olarak hizmet ettiği deneysel çalışmaların bulgularıyla ortaya konmuştur. Ancak, farklı dinî yönelim türlerinin zararlı ya da yararlı nitelikleri üzerine mevcut literatürün büyük çoğunluğunun ilişkisel olduğunu ve bu konudaki nedensel ilişkilerin henüz tam olarak saptanamadığını da not etmek gerekir. Bu durum, hem bireyler arasında farklı dinî yönelimlerin hem de dinler arasındaki çeşitliliklerin deneysel olarak incelenmesini zorunlu kılmaktadır.

Kaynaklar/References

- Allport, Gordon W. "The Religious Context of Prejudice". *Journal for the Scientific Study of Religion* 5/3 (1966), 447–457.
- Alparslan, Kenan. *Tasavvuf ve Dehşet Yönetimi: Sûfiler, Diğer Dindarlar ve Ateistlerin Ölümlülük Belirginliğine Yönelik Tepkilerinin Kıyaslanması*. Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
- Arrowood, Robert Britton vd. "Intrinsic Religiosity Protects Believers from the Existential Fear of a Human Jesus". *Mental Health, Religion and Culture* 21/5 (2018), 534–545. <https://doi.org/10.1080/13674676.2018.1512564>
- Ayten, Ali. "Üniversite Öğrencilerinde Ölüm Kaygısı: Türk ve Ürdünlü Öğrenciler Üzerine Karşılaştırmalı Bir Araştırma". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 9/4 (2009), 85–108.
- Batson, C. Daniel - Stocks, E. L. "Religion: Its Core Psychological Functions". *Handbook of Experimental Existential Psychology*. ed. Jeff Greenberg vd. 141–155. New York: The Guilford Press, 2004.
- Becker, Ernest. *Ölümü İnkâr*. çev. Arzu Tüfekçi. İstanbul: İz Yayıncılık, 2013.
- Burling, J. W. "Death Concerns and Symbolic Aspects of the Self: The Effects of Mortality Salience on Status Concern and Religiosity". *Personality and Social Psychology Bulletin* 19/1 (1993), 100–105. <https://doi.org/10.1177/0146167293191011>
- Çakmak, Aişe Hümeysra. *Yetişkinlerdeki Dindarlık, Ahlakî Olgunluk ve Ölüm Kaygısı Arasında İlişkinin İncelenmesi*. İstanbul: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Cohen, Adam B. vd. "Intrinsic and Extrinsic Religiosity, Belief in the Afterlife, Death Anxiety, and Life Satisfaction in Young Catholics and Protestants". *Journal of Research in Personality* 39/3 (2005), 307–324. <https://doi.org/10.1016/j.jrp.2004.02.005>

**550 • ÖLÜM KAYGISI VE DİNDARLIK ARASINDAKİ İLİŞKİ ÜZERİNE
BİR DEĞERLENDİRME**

- Dağlı, Emel Nuriye. *Yaşlılarda Ölüm Kaygısı ve Dindarlık*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Doğan, Mebrure - Karaca, Faruk. "Covid-19 Salgın Sürecinde Aktif Çalışan Sağlık Çalışanlarında Ölüm Kaygısı ile Dini Başa Çıkma Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma". *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 55 (2021), 327–351. <https://doi.org/10.29288/ilted.885721>
- Donovan, James M. *Defining Religion: Death and Anxiety in an Afro- Brazilian Cult.* New Orleans: Tulane University, Doktora Tezi, 1994.
- Ellis, Lee - Wahab, Eshah A. "Religiosity and Fear of Death: A Theory-oriented Review of the Empirical Literature". *Review of Religious Research* 55/1 (2013), 149–189. <https://doi.org/10.1007/s13644-012-0064-3>
- Erdoğdu, M Yüksel - Özkan, Mustafa. "Farklı dini İnanışlardaki Bireylerin Ölüm Kaygıları İle Ruhsal Belirtiler ve Sosyo-Demografik Değişkenler Arasındaki İlişkiler". *İnönü Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi* 14/3 (2007), 171–179.
- Evans, Jonathan St B.T. - Stanovich, Keith E. "Dual-process Theories of Higher Cognition: Advancing the Debate". *Perspectives on Psychological Science* 8/3 (2013), 223–241. <https://doi.org/10.1177/1745691612460685>
- Ghazaei, Maryam vd. "Testing the High-risk Behavior Model among the Students Based on Religious Orientation with the Mediation of Fear of Death". *OMEGA—Journal of Death and Dying* 85/1 (2022), 114–125. <https://doi.org/10.1177/0030222820941277>
- Greenberg, Jeff vd. "Evidence for Terror Management Theory II: The Effects of Mortality Salience on Reactions to Those Who Threaten or Bolster the Cultural Worldview." *Journal of Personality and Social Psychology* 58/2 (1990), 308–318. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.58.2.308>
- Greenberg, Jeff vd. "The Causes and Consequences of a Need for Self-esteem: A Terror Management Theory". *Public Self and Private Self*. ed. Roy F. Baumeister. 189–212. New York: Springer, 1986. https://doi.org/10.1007/978-1-4613-9564-5_10
- Hayta, Akif. "Nesne İlişkileri Kuramı ve Tanrı Tasavvuru Üzerine Eleştirel Bir Değerlendirme". *Değerler Eğitimi Dergisi* 8/20 (2010), 39–79.
- Heflick, Nathan A. vd. "Death Awareness and Body-self Dualism: A Why and How of Afterlife Belief". *European Journal of Social Psychology* 45/2 (2015), 267–275. <https://doi.org/10.1002/ejsp.2075>
- Hökelekli, Hayati. "Ölümlle İlgili Tutumların Dini Davranışla İlişkisi Üzerine Bir Araştırma (I)". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (1992), 57–85.
- Jackson, Joshua Conrad vd. "Testing the Causal Relationship between Religious Belief and Death Anxiety". *Religion, Brain & Behavior* 8/1 (2018), 57–68. <https://doi.org/10.1080/2153599X.2016.1238842>
- Jonas, Eva vd. "Currencies as Cultural Symbols - An Existential Psychological Perspective on Reactions of Germans toward the Euro". *Journal of Economic Psychology* 26/1 (2005), 129–146. <https://doi.org/10.1016/j.joep.2004.02.003>
- Jong, Jonathan vd. "Foxhole Atheism, Revisited: The Effects of Mortality Salience on Explicit and Implicit Religious Belief". *Journal of Experimental Social Psychology* 48/5 (2012), 983–989. <https://doi.org/10.1016/j.jesp.2012.03.005>
- Jong, Jonathan vd. "The Religious Correlates of Death Anxiety: a Systematic Review and Meta-analysis". *Religion, Brain & Behavior* 8/1 (2018), 4–20. <https://doi.org/10.1080/>

2153599X.2016.1238844

- Jong, Jonathan - Halberstadt, Jamin. "What is the Causal Relationship Between Death Anxiety and Religious Belief?" *Religion, Brain & Behavior* 7/4 (2017), 1–3. <https://doi.org/10.1080/2153599X.2016.1249916>
- Kandemir, Fatih. "Bazı Demografik Değişkenler Bağlamında Covid- 19 Pandemi Neslinin Dindarlık ve Ölüm Kaygısı İlişkisi Üzerine Ampirik Bir Araştırma". *Tokat İlmîyat Dergisi* 8/1 (2020), 100–129. <https://doi.org/https://doi.org/10.5281/zenodo.3876200> İntihal
- Karaca, Faruk. *Ölüm Psikolojisi*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2000.
- Kımtır, Nurten - Köftegöl, Özlem. "Yetişkinlerde Ölüm Kaygısı ile Dindarlık Arasındaki İlişki Üzerine Bir İnceleme". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/36 (2017), 55–82. <https://doi.org/10.17335/sakaifd.327235>
- Kıraç, Ferdi. *Dindarlık Eğilimi, Varoluşsal Kaygı ve Psikolojik Sağlık*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi. 2007.
- Kumagai, Tomohiro - Ohbuchi, Ken-ichi. "The Effect of Mortality Salience and Collaborative Experience on Aggression of Third-party Victims". *Tohoku Psychological Folia* 62 (2003), 109–119. <https://doi.org/http://hdl.handle.net/10097/54742>
- Kurtulan, Merve Halıcı - Kararımak, Özlem. "Examination of the Relationship among Death Anxiety, Spirituality, Religious Orientation and Existential Anxiety". *Spiritual Psychology and Counseling* 1/2 (2016), 206–217. <https://doi.org/10.12738/spc.2016.2.0007>
- Latipun, Mr vd. "Religiosity and Death Anxiety among Outpatients with Chronic Diseases: Sense of humor as mediation variable". *Advances in Social Science, Education and Humanities Research* 231 (2018), 182–185. <https://doi.org/10.2991/amca-18.2018.50>
- Lifshin, Uri vd. "Mortality Salience, Religiosity, and Indefinite Life Extension: Evidence of a Reciprocal Relationship between Afterlife Beliefs and Support for Forestalling Death". *Religion, Brain & Behavior* 8/1 (2018), 31–43. <https://doi.org/10.1080/2153599X.2016.1238841>
- Mutlu, Emine. *İç Gündümlü ve Dış Gündümlü Dindarlık İle Ölüm Kaygısı Arasındaki İlişki: Üniversite Öğrencileriyle Bir Çalışma*. İstanbul: İstanbul Arel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi. 2013.
- Norenzayan, Ara - Hansen, Ian G. "Belief in Supernatural Agents in the Face of Death". *Personality and Social Psychology Bulletin* 32/2 (2006), 174–187. <https://doi.org/10.1177/0146167205280251>
- Osarchuk, Michael - Tatz, Sherman J. "Effect of Induced Fear of Death on Belief in Afterlife". *Journal of Personality and Social Psychology* 27/2 (1973), 256–260. <https://doi.org/10.1037/h0034769>
- Pirutinsky, Steven. "The Terror Management Function of Orthodox Jewish Religiosity: A Religious Culture Approach". *Mental Health, Religion and Culture* 12/3 (2009), 247–256. <https://doi.org/10.1080/13674670802455756>
- Pyszczynski, Tom vd. "Thirty Years of Terror Management Theory: from Genesis to Revelation". *Advances in Experimental Social Psychology* 52 (01 Ocak 2015), 1–70. <https://doi.org/10.1016/BS.AESP.2015.03.001>
- Rosenblatt, Abram vd. "Evidence for Terror Management Theory I: The Effects of Mortality Salience on Reactions to Those Who Violate or Uphold Cultural Values". *Journal of*

**552 • ÖLÜM KAYGISI VE DİNDARLIK ARASINDAKİ İLİŞKİ ÜZERİNE
BİR DEĞERLENDİRME**

Personality and Social Psychology 57/4 (1989), 681–690. <https://doi.org/http://dx.doi.org/10.1037/0022-3514.57.4.681>

Saroglou, Vassilis. “Believing, Bonding, Behaving, and Belonging: The Big Four Religious Dimensions and Cultural Variation”. *Journal of Cross-Cultural Psychology* 42/8 (2011), 1320–1340. <https://doi.org/10.1177/0022022111412267>

Solomon, Sheldon vd. “The Cultural Animal: Twenty Years of Terror Management Theory and Research”. *Handbook of Experimental Existential Psychology*. ed. Jeff Greenberg vd. 13–34. New York: The Guilford Press, 2004.

Thorson, James A. - Powell, F. C. “Meanings of Death and Intrinsic Religiosity”. *Journal of Clinical Psychology* 46/4 (1990), 379–391. [https://doi.org/10.1002/1097-4679\(199007\)46:4<379::AID-JCLP2270460402>3.0.CO;2-A](https://doi.org/10.1002/1097-4679(199007)46:4<379::AID-JCLP2270460402>3.0.CO;2-A)

Tongerren, Daryl R. Van vd. “The Existential Function of Intrinsic Religiousness: Moderation of Effects of Priming Religion on Intercultural Tolerance and Afterlife Anxiety”. *Journal for the Scientific Study of Religion* 52/3 (2013), 508–523. <https://doi.org/10.1111/jssr.12053>

Tongerren, Daryl R. Van vd. “Where, O Death, is thy Sting? The Meaning-providing Function of Beliefs in Literal Immortality”. *Mental Health, Religion and Culture* 20/5 (2017), 413–427. <https://doi.org/10.1080/13674676.2017.1355358>

Üzer, Ayşe Bektaşoğlu. *Yaşlı Bireylerdeki Ölüm Kaygısı Düzeyinin Çeşitli Benlik ve Kimlik Değişkenleri ile İlgisi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Vail, Kenneth E. vd. “A Terror Management Analysis of the Psychological Functions of Religion”. *Personality and Social Psychology Review* 14/1 (2010), 84–94. <https://doi.org/10.1177/1088868309351165>

Vail, Kenneth E. vd. “Exploring the Existential Function of Religion and Supernatural Agent Beliefs among Christians, Muslims, Atheists, and Agnostics”. *Personality and Social Psychology Bulletin* 38/10 (2012), 1288–1300. <https://doi.org/10.1177/0146167212449361>

Vergani, Matteo vd. “Does the Awareness of Mortality Shape People’s Openness to Violence and Conflict? An Examination of Terror Management Theory”. *Political Psychology* 40/1 (2019), 111–124. <https://doi.org/10.1111/pops.12488>

Yen, Chih Long. “It is our Destiny to Die: The Effects of Mortality Salience and Culture-priming on Fatalism and Karma Belief”. *International Journal of Psychology* 48/5 (2013), 818–828. <https://doi.org/10.1080/00207594.2012.678363>

Yıldız, Murat. “İlahiyat Öğrencilerinde Dindarlık ve Ölüm Kaygıları Üzerine Boylamsal Bir Çalışma”. *Akademik Araştırmalar Dergisi* 14 (2002), 161–174.

Yıldız, Murat. *Ölüm Kaygısı ve Dindarlık*. İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 2. Basım, 2014.